TEATR HÁM MUZÍKA

BAYAN-AKKORDEON MUZÍKA ÁSBABÍ SÍPATÍNDA

Rustam Allambergenov - *úlken oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: bayan, akkordeon, garmonika, klaviatura sistemaları, xalıq ásbabı.
Ключевые слова: баян, аккардеон, гармоника, системы клавиатур, народный инструмент.
Key words: accordion, harmonica, keyboards, folk instument.

Búgingi kúnde bayan saz ásbabınıń áhmiyeti qanday? Rossiyanıń qálegen puqarasınan sorasańız, ol, álbette, bayan - bul rus xalıq ásbabı, biziń súyikli hám tuwısqan xalıqlar saz ásbabı - dep juwap beredi. Urıs jılların eslesek: «Hámme bayan saz ásbabı atqarıwshılıǵında óz ornında, urısqa barǵanbız, dushpanǵa qarsı shıqqanbız», «Oyna bayan» súrenin esley baslaydı hám Ivan Terkindi esley baslaydı. Hámmesi haqıyqat. Bayan haqıyqatında da xalıqtıń ulıwma súyikli saz ásbabına ılayıq boldı.

Biraq, negizinde bayan xromatikalıq garmonikanıń V sistemasınan paydalanıwshı shártli ataması bolıp tabıladı. Biz bayanda, sózdiń ilimiy mánisinde qollanamız, al Petro Frossini (italyan, 1912-jılı Amerikaǵa kóship kelgen) oynap atırgan v-grif penen akkordeonda oynap atırmız, búgingi kúnde belgiya, norvegiya hám hátteki ayırım anglichan muzıkantlarınıń bir bólimi, al eń áhmiyetlisi, ótmishte hám házirde bolsa Rossiya bayanshılarınıń absolyut kópshiligi qollanıp atır. Ol (V-sistema) Rossiyaǵa qalay kirip kelgen - bul basqa tema. Ol bizge usı túrdegi saz ásbabı ushın belgili bir rawajlanıw júz bergen, garmonikalar ulıwma Rossiyaǵa tarqala baslaǵan, xalıq sazı sociallıq áhmiyetli dárejege kóterilgen waqıtta alıp kelingen edi. Bayan garmonika túrleriniń eń jetilisken túri bolıp tabıladı. Sol dáwir garmoniklerinde diatonikalıq dúzilis, sheklengen tonallıqlar, hár túrli «tutılıwlar» (Leningrad, Moskva hám basqalar) bar edi. Moskva sisteması yaki tutqası, yaǵniy V-sisteması bayanı jámiyettiń hár qıylı qatlamlarınıń, hár qıylı mádeniy dástúrlerdiń talapların qanaatlandırıwǵa uqıplı bolǵan qurılıstıń universallıǵı menen ajıralıp turadı. Garmonikanıń hár túrleriniń klavish konstrukciyalarınan fortepiano klaviaturası menen baylanısın túsinemiz, al hár qıylı knopkalı sistemalar kóp edi. Bayanlar hátteki toǵız qatardan ibarat edi (men ózim Batıstaǵı ayırım kollekciyalarda kórgenmen). Demek, másele tek instrument klaviaturasındaǵı knopkalar qalay jaylasqanında. Tariyxıy selekciya nátiyjesinde búgingi kúnde biz ataǵan S-grif hám V-grifli konstrukciyalar qaldı. Biraq bul latın álipbesindegi háripler sıyaqlı B, S emes, al B-belgiya háribi, S bolsa italyan-francuz háribi bolıp, ol yamasa bul qatardaǵı «do» notasınıń ornın bildiredi. Rossiyada B-sistema qabıl etildi hám onı bayan dep atadı. XX ásirdiń 20-jıllarındaǵı tańlawlardıń kóplegen jeńimpazları bunday saz ásbapların birinshi bolıp atırǵan. Biraq 20-30-jıllardaǵı bayan P.E.Sterligov 1907-jılı tayarlaǵan bayan emes edi. Onıń ásbabı tórt qatarlı bolıp, onı búgingi kúnde shertiw ulıwma qıyın bolǵan. Bul qolaysızlıq Sankt-Peterburg «juwapkershiligi» qatarlarınıń ózine tán beyimligin kórsetti. Bunnan on jıl burın qaytıs bolǵan peterburgli Ivan Tixonov sońǵı márte usınday saz shertip atırǵan edi. Onıń ásbabınıń klavishleri sada reńli, hámmesi birdey, ol jerde pútkilley basqasha tartqısh kerek boldı. Bayan klaviaturasınıń Peterburg sisteması usı bolǵan.

Búgingi kúnde Rossiyada keń tarqalgan úsh qatarlı yamasa koncert variantında bes qatarlı bayan - bul V-grifli konstrukciya. Onnan parıqlı túrde, Batısta S-grifli klaviatura sisteması keń tarqalǵan bolıp, klaviatura klavishleri túptiykarınan basqasha jaylasqan hám qatarları ózgeshe qıya formada. Menińshe, S, V yaki qanday da bir basqa sistemalardan paydalanıladı degendey atı da áhmiyetli emes. Áhmiyetlisi, saz ásbabında ne hám qalay atqarılıp atırǵanlıǵı hám ol kimge xızmet etedi. Sebebi, bayan payda bolıwı menen ózine tán saz ásbabı, sonıń ishinde, hátteki orkestr (qandayda bir mikroorchester) ornın basqan. Sol dáwirdiń bayanı - XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń baslarındaǵı kompyuter. Birinshi haqıyqıy professional Petro Frossini áyne V-grif sistemasında sherte baslaǵanı tosınnan emes.

Qıtaylılar házir kóbirek rus bayanına ótip atır: olar aqıllı xalıq. Londonda Jon Lesli bar - bir ómiri boyın tek biziń bayan qollanatuǵın sistemamızda atqarıwshı jankúyer pedagog. Yamasa Norvegiyadaǵı konservatoriyada usı sistemanıń tárepdarı - professor Ion Fokstat jumıs isleydi. Biraq olar onı bayan dep atamaydı, ol V-grif dep ataladı. B-grif S-grifke qaraǵanda jetilisken. Bunıń birneshe sebepleri bar. Birinshiden, biz oń klaviaturada xromatikalıq

gammanı shertip atırǵanımızda, atqarıwshılıq halatı tábiyiy boladı. Barmaqları yarım búgilgen, kóz almasları hámmesinen úlken. Franciya sistemasında bolsa kerisinshe. Ol jerde xromatika basqa tárepke baǵdarlanǵan hám sonıń ushın, tábiyiy túrde, barmaqlar aqırına qaray sozılǵan. Ekinshiden, shep klaviaturada francuz sistemasında tańlanǵan saz ásbabta oń klaviaturaǵa parallel, bizde bolsa shep tómennen, oń bolsa joqarıdan, yaǵnıy qarama-qarsı baǵıtta baradı. Sonıń ushın biz klassikanı yamasa qandayda bir faktura elementlerin joqarı registrde shertip atırǵanımızda, qollar ásbabın hár qıylı bólimlerinde (tómengi hám joqarı bólimlerinde) jaylasqan boladı, bul máselen, eki qol tómengi bólimde bolǵanına qaraǵanda ádewir qolaylı boladı. Úshinshiden, francuz sistemasında tańlap alıwshı klaviatura joqarıdan tómenge qaratılǵanlıǵı sebepli joqarıda jaylasqan bas plankaları úskeneniń shep yarımınıń joqarısın awırlastıradı. Muń menen isley baslaǵannan soń, ol inerciyalıq túrde az háreketsheń bolıp qaladı. Biziń konstrukciyamızda kerisinshe, yaǵnıy bayanlarımızda hárqanday túrdegi háreketlerdi mex penen atqarıw ańsat hám qolaylı boladı. Batıstıń barlıq akkordeonshıları úlken qıyınshılıq penen shertip, biraz oń tárepke awısıp otırǵanına itibar beriń. Bizde bul joq, sebebi inerciya shertiwge járdem beredi. Joqarıda shep korpus awır bolsa - bul inerciyalıq qolaysız. Biraq klaviatura túrleri, konstrukciyanıń abzallıqları hám kemshilikleri haqqındaǵı bul barlıq – professionallardıń pikirleri, koncertte yamasa ǵalabalıq ilajda tıńlawshı ushın onıń sisteması qanday ekenligi pútkilley parıqsız, onıń ushın bayan - ózine tán tembr hám repertuarǵa iye saz ásbabı, awıllıq klubta da, «Shembi keshesi» telekórsetiwinde de, toyda da, paytaxt konservatoriyasınıń concert «Bayan» ataması «oylap tabıldı» hám garmonikanıń tolıq túrine qarata bizde, Rossiyada da qollanıla basladı. Sońınan kulaklardıń qımbat bahalı garmonlarına qarsı gúreste kollektivlestiriw jolǵa qoyıldı. Bayan bolsa xalıqqa ashıq edi. Ol arnawlı túrde ayırım aldıńǵı kolxozlarǵa ótkerildi. Jaqsı bayanlarda ózimizdiń qosıqlar bar edi. Bul tema boyınsha institutta birneshe dissertaciyalar jazılǵan. Mısal ushın, kandidatlıq dissertaciyası ótken ásirdiń 20-jılları garmonikanıń rawajlanıw tariyxın ashıp beredi. Kórkem dissertaciya: onda garmonikanıń sociallıq áhmiyeti, onıń socialistlik ideyalardı úgit-násiyatlawdaǵı ornı kórsetilgen. Bul jılları jańa hákimiyat ideologları «Garmon - jaslar xızmetine» súrenin alǵa qoyǵanı hám instrument (oqı, garmonistler) oǵan júklengen wazıypanı maqtanısh penen orınlaǵanlıǵı tosınnan emes. Bayan mámlekettiń eń alıs múyeshlerine shekem kirip baratuǵın haqıyqıy xalıq ásbabı sıpatında oǵada zárúr bolıp shıqtı. Ásbaptıń sociallıq áhmiyetin onıń jumıs islewi ushın júdá zárúr. Bizge belgili, XX ásirdin aqırında birden bandoneon tarqalıp ketti. Men 1988-jılı «Gran Pri» tańlawında A.Pyatcolla menen ushırastım hám oǵan bandoneonnıń belgili bolıwı sebepleri haqqında soraw berdim. Ol bılay dedi: «Siziń bayanıńızdıń dawısı quwanıshlı, al mendegi saz ásbabı ózine tán tembrge iye. Ol ulıwma alǵanda portugalsha». Men soradım: «Ne ushın portugalsha? Ol Argentinada keń tarqalgan ba?» Ol juwap berdi: «Nostalgiya portugal tilinde». Olar qul sawdası menen shuǵıllanıp, turaqlı túrli jerlerde júrgen. Olardıń arasında gitara XIX ásirde tarqala baslaǵan. Biraq, bandoneon da olarǵa óz waqtında tuwrı kelip qalǵanlıǵı anıqlandı. Onıń, maestro A.Pyatcollınıń sózi boyınsha, ózine tán tembri - Watan saǵınıshı. Onı da xalıqlıq depte esapladı. Portugaliya xalıq ásbabı sıpatında - házirgi waqıtta heshkim bunday aytpaydı, sebebi ol xalıqaralıq tarqalıwǵa erisken. Bayandı da sonday tágdir kútip tur edi. Garmonika túrleriniń júdá kóp túrli ekenligin jaqsı túsiniw kerek. Akkordeon yamasa bayannıń hárbir túri hám kishi túri evropalılardıń kózqarasınan bári bir akkordeon bolıp tabıladı. Ulıwma alǵanda, akkordeon - garmoniya. Yaǵnıy, garmonika til ásbabınıń bir túri. Inglis konsertinoları, bandoneonları, nemec konsertinoları, inglis-shved konsertinoları, házirgi waqıtta joq bolıp ketken hár qıylı sistemalar, eski francuz muzıkası hám basqa qanday da bir sistemalar - bulardıń hámmesi garmonikanıń túrleri bolǵan. Álbette, garmonikanıń onlaǵan variantları bar: bir qatarlı, eki qatarlı, úsh qatarlı. Sonda da qurılıs túrlishe edi. Bir aymaqta hayallar tómenirek dawıs penen qosıq aytıptı – saz ásbap olardıń astına qurılǵan. Eger eki garmonist birge ushırasa, olar kóbinese bir-biri menen ansambl bola almas edi, sebebi olardıń sazlamaları hám tonallıqları hár qıylı edi.

Sonıń ushın bayanǵa baylanıslı qollanılıp atırǵan «xalıqlıq» degen túsinikti oǵada durıs emes – dep esaplayman. Bayan - janr jaǵınan da kóshpeli saz ásbabı bolıp, oǵan Bax fugası da, jaz kompoziciyaları da, qızıqlı rus ayaq oyını da, kamer muzıkası da, estradalıq miniatyura da boysınadı. Bayan xalıq ásbabı bolıp, xalıqqa tán. D. I.Varlamovtıń teoriyalıq sisteması bar, onda ol «xalıq ásbabı» túsinigin sociallıq-mádeniy hám kórkemlik kózqarastan qaraydı. Bul xalıq saz ásbapların rawajlandırıw strategiyasın belgilep beretuǵınlıǵı menen qızıqlı. Ilimpaz ásbap funkciyalarınıń, janr, usıl baǵdarlarınıń keńeyiwi milliy ózine tán, yaǵnıy dástúrlerdi saqlap qalıw

shárti menen onıń xalıqlıq poziciyasın bekkemleytuǵının dálilleydi. Biraq sazende ushın bul barlıǵı júdá qıyın. Professional muzıkant ushın muzıka saz ásbabınıń kórkemlik hám texnikalıq imkaniyatları áhmiyetli. Búgin biz texnologiyalıq hám muzıkalıq jaqtan pútkil bayan saz ásbabı degen juwmaqqa kelemiz. Garmonika belgili bir basqıshta óz túrin jetilistiriwde toqtadı. Folklor garmoniyası konstruktivlik jaqtan jetilisiw perspektivalarına iye emes. Orelda garmonika registrler menen hám saylap qoyılatuǵın garmonikalar menen qollanılatuǵın boldı. «Ne ushın?» dep soraydı. Tek házil ushın ǵana. Instrumental konstrukciyalardı jetilistiriwge bunday urınıslar tariyxta bolǵan. Mısalı, gudok, svirel, jaleykalardı jetilistiriw. Gúdirekten jaman skripka payda boladı, shaqmaqtan bolsa goboy payda boladı. «Bayanǵa tańlap alınǵan klaviatura ne ushın kerek? Xalıq muzıkasın shertiń». Bayan - usınday saz ásbabı, onda orkestrden, royaldan (kóp dawıslı), demli saz ásbablardan (sebebi dawıstı kóteriwi múmkin) hám hátteki vokal sesleri de bar. Hárbir xalıqtıń xabarı bar, usınday erkin, registr keńligi, jetilisken seslerdi esitemiz hám jáhán mádeniyatında bayan hám akkordeon saz ásbabı júdá áhmiyetli esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Мақсимов Е. И. Гармоника в культурно-просветителской работе как важное средство воспитания трудящихся (на материале де деятелности учреждений культуры в 1920-х годах): дис.... канд. пед. наук. - М., 1972.
2. Варламов Д. И. Метаморфози народного музыкального инструментария: Монография. - М.: Композитор, 2009.

REZYUME. Maqalada bayan hám akkordeon funkciyasınıń kóp túrli tárepleri: konstruktivlik ózgeshelikleri, kórkemlik imkaniyatları, sociallıq roli kórip shıǵıladı. Avtor garmonika túrindegi klavish-pnevmatikalıq ásbabplarınıń mazmun-mánisi haqqında erkin pikir júrgizedi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются многообразные аспекты функционирования баяна и аккордеона: конструктивные особенности, художественные возможности, социальная роль. Автор в свободной форме размышляет о сущности клавишно-пневматических инструментов типа гармоник.

SUMMARY. The article discusses various aspects of Bayan and accordion: design features, artistic opportunities, social role. The author of free-form thinking about the nature keyboards-pneumatic tools like harmonics.

QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNÍŃ QÁLIPLESIWI

Askarova Ziywar Kóshkinbaevna - *úlken oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: san’at, musiqa, xalq ashulalari, milliy qo‘shiqlar.
Ключевые слова: культура, музыка, народные песни, национальные песни.
Key words: national art, music, folk songs, national songs.

Xalıq óziniń basınan ótkergen hár qıylı tariyxıy waqıyalarǵa bay turmısın, ruwxıy kewil keshirmelerin hám psixologiyasın qosıqlar arqalı sáwlelendirgen. Qosıq hám saz arqalı insan quwanıshın, shadlıǵın, qayǵısın, arzıw-ármanların, ishki sezimlerin, debdiwlerin shıǵara alǵan. Qosıq adamdı sıyqırlap alatuǵın kúshke iye ekenligi hámmege belgili. Sonlıqtan da, sóz benen jetkere almaǵan názik oyların saz arqalı jetkergen.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoyevtiń 2018-jıl 14-avgusttaǵı 3907-sanlı Qararında [1] oqıwshı – jaslardıń bos waqıtın mazmunlı shólkemlestiriw, orınlarda túrli dóretiwshilik hám bilimlendiriw dógerekleri iskerligin jaqsılaw, ǵalaba xabar quralları, kino, teatr hám muzıka kórkem ónerinde jaslar ortasında xalqımız ruwxıylıǵın, milliy ǵárezsizlik ideyasın en jaydırıw, búgingi reformalardıń mánisin túsindiriwge qaratılǵan sistemalı islerdi shólkemlestiriw máselelerініń ayrıqsha tastıyıqlanǵanlıǵı biykarǵa emes. Bul máselelerge toqtalmastan aldın, qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń payda bolıwı hám de házirgi kúnge shekem qalayınsha jetip kelgenligi boyınsha azǵana tariyxıy, ilmiy hám teoriyalıq maǵlıwmatlar keltirip ótemiz. Milliy qosıqlar xalıqtıń turmıs tirishiligi menen birgelikte tıǵız baylanısıp rawajlanıp kelgen. Olar hár qıylı toy-tamashalarda, geshteklerde atqarılǵan. Bir awılǵa jıraw, baqsı, qıssaxanlar kelse alıs - jaqın awıllardan adam